

SKOGSINDUSTRINS HISTORIA I MATFORS

Magnus Engberg 92/96

Inledning

Matfors samhälle i Medelpad ligger utmed E 14, intill Ljungans strand ca. 2 mil väster om Sundsvall och har idag ung. 3.600 invånare. Ortsnamnet kommer från forsens med samma namn och det faktum att det tidigare gick att fånga väldiga mängder av den matnyttiga laxen nedanför forsens. Området har anor från järnåldern och vid forsens har det sedan tidig medeltid funnits vattendrivna kvarnar, smedjor, tröskverk m.m. Samhället har blivit uppbyggt kring industrin som oavbrutet har funnits på platsen från 1700-talets början tills den stora skogsindustriepoken fick sitt slut 1990 då massa- och pappersbruket upphörde med verksamheten. Bruksverksamheten (tidigare även järnbruk) samt sågverksindustrin har tydligt satt sin prägel på samhället genom den omedelbara närheten mellan arbetsplats och bostad. De flesta invånare i samhället har varit mer eller mindre kopplade till bruket och sågverket och detta har givit upphov till den sk. "matforsandan". Än idag finns spår kvar från Matfors storhetstid med bla. den gamla herrgården och bruksallén. Arbetet ingår som en del i kursen i skogshistoria 1996 vid SLU och syftar till att kortfattat beskriva de skogsindustrier som har avlöst varandra vid matforsen från början av 1700-talet till slutet av 1900-talet.

Den första sågen på platsen

Under 1700-talet anlades i Norrland ett flertal mindre vattensågar som var lokaliserade till de mindre vattendragen, vanligen biflöden till de större älvarna. Det var svårt att utnyttja de större vattenflödena pga att byggnationerna inte klarade av de ökande vattenmängderna under vår och höst. Detta problem hade man på ett tidigt stadium löst i Matfors. Redan under tidigt 1700-tal så fanns det en grovbladig vattensåg i Matfors som utnyttjade Ljungan som kraftkälla, genom att man hade avdelat en del av vattnet från huvudforsen i en smal ränna som gav ett mindre kontrollerbart flöde. Anledningarna till att man valde just nuvarande Matfors som plats för en såg var att det just fanns en fors på platsen (8,5 m hög) och att det var den överst belägna plats utmed Ljungan som det gick att flotta sågat virke till kusten. Längre upp efter älven blev forsarna för branta. Denna första vattensåg ägdes av två handelsmän från Sundsvall men revs senare.

När det bottniska handelstvånget till stor del försvann 1765, och det sedemera blev fritt att exportera till utlandet från andra bottniska städer än Stockholm, blev det genast intressant att bygga ut de små vattendrivna sågarna. Efter ett tillstånd av länsstyrelsen uppfördes en ny grovbladig vattensåg 1793 i Matfors. För finansieringen bildades ett konsortium av sundsvallsborgare, bestående av bla. vice borgmästaren, pastoratets kyrkoherde och stadsfiskalen i Sundsvall. Sågen bestod vid denna tidpunkt av två ramar, med flera blad i vardera ram, och den årliga sågkapaciteten blev därvid begränsad till 200 tolfter halvbottenbräder¹. Eftersom det fanns mycket grov skog i Norrland kom de grövre sortimenten (halv- och helbottenbräder) att betyda mest för exporten från norrlands sågar. Vid 1700-talets slut stod Norrland och Stockholm tillsammans för drygt 60 % av halv- och helbottenbrädernas export och endast 3 % av de enkla bräderna. Det mesta av halv- och helbottenbräderna exporterades till

¹ 1 tolt = 12 st; halvbottenbräder = en av tre dimensioner i praxis: enkla- halv- och helbottenbräder. Dimensionerna varierade med tiden och över landet.

England. Vid denna tidpunkt (1799) arbetade endast en person vid sågen i Matfors, men antagligen tillkom flera personer som bara arbetade vid sågen en del av året, sk. säsongarbetare, som ej stod med i sågverkets mantalslista.

Den Dickson`ska epoken tar sin början

När tekniken utvecklades så kunde man börja tillverka fintandade tunna ramsågblad av holländsk typ, vilka det kunde monteras många fler per ram än av de tjocka sågbladen. Detta gjorde att man fick mycket mindre sågspill (de tjocka bladen kunde vara upp mot centimetern tjocka) och man kunde såga flera plankor samtidigt (tidigare fick man transportera tillbaka stocken för att såga nästa plank) - med andra ord ökad produktivitet. 1807 tycks Matfors såg ha blivit omgjord till tunnbladigt sågverk efter att man fått utökade rättigheter att såga virke, från 200 till 1.042 tolfter per år. Detta tillstånd tros ha ett samband med det stora virkesbehov som Sundsvall hade efter den stora branden 1803 då de flesta husen brann ned.

Efter ett flertal ägarbyten köper James Dickson in sig och 1823 står han som ensam ägare av Matfors sågverk. De båda bröderna Robert och James Dickson invandrade i början av 1800-talet från Skottland till Göteborg och grundade handelsfirman Dickson & Co som drev affärer i trä och järn samt varvs- och rederirörelse. De ville satsa stort på Matfors, så efter att återigen fått utökat sågningstillstånd började man bygga ett nytt såghus och 1829 började man använda den nya sågen försedd med åtta ramar. Samma år fick man även tillstånd att använda Svartvik (beläget vid Ljungans utlopp) som lastageplats, som sedan inköptes av Dickson`s 1832. Det sågade virket flottades i buntar ned till lastageplatsen i Svartvik där det togs upp på land för att rengöras och torkas innan lastning på skeppen kunde ske.

Matforssågen brann ned till grunden 1833 och byggdes samma år upp i liknande prestanda. Råvarubehovet av sågen vid denna tidpunkt var ung. 10.000 stockar per år, vilka köptes av bönder i närliggande socknar. Det var fortfarande de grova dimensionerna som sågades mest, med en fortgående övergång mot helbottenbräder. En specialvariant av helbottenbräder kallad battens började sågas. Nämnas bör kanske att exporten av det osågade virket, bjälkarna, alltid hade varit blygsam. Det mesta såldes inom landet. Nämnas bör väl också att det i princip endast var fura som sågades, granandelen var bara någon procent.

1834 var 23 personer mantalsskrivna vid sågen i Matfors och 1835 var denna siffra 32. Denna avsevärda höjning av arbetskraft berodde troligen på byggandet av järnbruket. Som ovan tillkommer sannolikt även säsongarbetare till nämnda siffror. De flesta ur manskapet kom från Tuna socken (där Matfors ligger) och majoriteten var torpare och bönder med liten tidigare kunskap om sågverk.

Ett järnbruk tas i bruk

Sågavfallet, sågspån, ribb och bakar, började bli ett allvarligt problem för Dickson`s i Matfors. Det fanns ej plats för lagring och det kostade för mycket att transportera iväg. Idén kom att anlägga ett järnbruk på platsen där man kunde få avsättning för sågavfallet. Efter att ha fått anstånd till bruket 1833 började byggandet strax nedanför sågen, men pga branden 1833 kunde produktionen av stångjärn ej börja förrän 1835. Någon masugn fanns ej så järnet fraktades från Sörfors bruk i grannsocknen. Vid

introduktionen 1835 arbetade 5 personer vid bruket som ökade till 29 redan 1840 och tycks sedan stadigt minska tills nedläggningen av bruket 1879. De flesta arbetare var tidigare smeder eller torpare.

Vattensågen lever vidare

När produktionskapaciteten ökade hos sågverket på 1830-talet uppstod snart svårigheter att försörja sågen med tillräckligt mycket råvara. Bivattendragen var ej flottningsbara i större utsträckning och råvaran fick tas i närheten av huvudälven. Enligt en undersökning skulle det kosta 7.000 riksdaler att rensa upp bivattendragen till Ljungan i Haverö socken (längst västerut i Medelpad). När socknen ej hade råd till detta fick Dickson` s detta uppdrag, och i gengäld fick Dickson` s rätten till köp av socknens virke till 2/3 av priset. Dickson` s köpte också strandrättigheterna till att bygga industrier vid forsarna i nedre delen av Ljungan, och kunde på detta sätt säkerställa att just de fick den råvara de behövde.

Genom 1842 års förordning togs exporttullarna bort på bräder och plankor och ungefär samtidigt nedsattes importtullarna i England. Detta tillsammans med att avverkningsrätten från kronohemman frigavs gjorde att sågverksindustrin fick ett uppsving, så också Matforssågen. 1847 och 1852 skedde moderniseringar och utbyggnationer vid sågen och sedan var Matforssågen den i Norrland särklass största sågen där man sågade upp mot 100.000 stockar årligen. Det kan tyckas märkligt att inte Matforssågen konkurrerades ut av de ångsågar som bildades i distriktet omkring 1850, men så var ej fallet i början pga att ångsågarna endast hade två ramar. Det sågade virkets kvalitet blev emellertid bättre eftersom det ej behövde flottas, vilket ofta innebar skador på virket och att det dessutom behövde tvättas innan det lastades på skeppen. Ångsågarna hade dock i längden ett mycket fördelaktigare läge genom att de kunde anläggas vid lastageplatserna och behovet att flotta sågat virke upphörde. Dickson` s försökte in i det sista pressa det mesta ur vattensågen för att konkurrera med ångsågarnas allt högre kapacitet. Efter en sista utbyggnad 1869-1870 till 18 ramar kunde man fortfarande konkurrera med de största ångsågarna. Produktionskulmen nåddes 1877 med ungefär 85.000 tolfter sågade av 252.000 stockar. Därefter blev konkurrensen för hård och 1878 lades exportsågningen ned, men sågen fortsatte att såga virke för det lokala behovet.

På 1830-talet sågade man som mest 57 olika dimensioner och 1850 var man nere i endast 23 dimensionsklasser. 1831-1875 var 3 tum och 1-1½ tum de vanligaste tjocklekarna och 9 tum den vanligaste bredden på de sågade trävarorna. Mellan åren 1871 och 1876 hade Matfors sågverk minst 200 arbetare anställda, vilket var en ansenlig siffra, och upphörandet av exportsågningen märktes i mantalslängderna. Matfors hade 650 invånare 1875 och åtta år senare var man nere i drygt 200. Nedläggningen av järnbruket 1879 har också en viss del i denna minskning. En del av arbetarna från Matforssågen fick arbete vid den ångsåg som det Dickson` ska bolaget hade låtit uppföra i Svartvik 1874, och denna tog också över exportsågningen från Matfors. 1879 togs ytterligare en ångsåg i drift vid Svartviks lastageplats. Mellan åren 1820 och 1865(?) har det också funnits ett skeppsvarv vid lastageplatsen i Svartvik som lär ha varit ett av distriktets största. 14 fartyg byggdes bara mellan 1850 och 1860. Personalen på lastageplatsen fick vintertid jobba vid skeppsvarvet när flottningsperioden var över.

1883-1884 sammanförde Dickson`s sina industrier i norrland under bolagsnamnet Svartviks AB och Matfors industrianläggning såldes till den engelska firman Aston, Jacob & Abbot som i sin tur bildade Matfors AB med bla. en snickerifabrik på platsen. 1892 gick emellertid bolaget i konkurs.

En ny industriepok ser sitt ljus

Konkursbolaget Matfors AB köptes 1893 in av bankdirektören Erik Berggren som 1894 överlät anläggningarna till Tuna Fabriks Aktiebolag. De uppförde samma år ett träsliperi där sågen tidigare funnits för tillverkning av mekanisk massa och sliperiet lär ha varit Europas största vid tidpunkten. En tvåramig vattensåg uppfördes också för husbehovsvirke och som skall ha varit i drift till 1928 då huset blev till badhus för arbetarfamiljerna. Brist på grovt timmer efter överavverkningar och ökande konkurrens från främst Ryssland var de främsta orsakerna till att man började övergå till annan träförädling. Man fick då också avsättning för de klenare dimensionerna som man tidigare ej hade kunnat använda till sågning och resterna från sågverken. Sliperiet drevs från början av åtta vattenturbiner och hade en årlig kapacitet av 15.000 ton 50-procentig slipmassa. Efter en brand 1915 fick stora delar av industrianläggningarna återuppbyggas, nu som varmsliperi (istället för som tidigare kallsliperi) och med en produktionskapacitet på 45.000 ton. Tuna Fabriks Aktiebolag övergick sedan i Skönviks AB och senare 1929 slutligen till SCA.

Pga importländernas höga tullar på papper så valde de flesta industrier att endast tillverka massa som man exporterade. Skönviks AB beslutade till slut att bygga ett tidningspappersbruk i anslutning till sliperiet, och 1919 stod det klart för produktion. Fabriken planerades för tre tidningspappersmaskiner men man installerade endast två, plus en omslagspappersmaskin. 1919 producerade man 28.400 ton slipmassa och 8.592 ton tidningspapper, och det arbetade 137 personer vid massabruket och 210 vid pappersbruket. Bildandet av massa- och pappersbruket hade gett samhället ett rejält uppsving och folk började bosätta sig i Matfors igen.

1926 installerades ett elektriskt drivet slipmaskinaggregat och kapaciteten ökade till 60.000 ton massa. Pga moderniseringar minskade hela tiden antalet anställda vid både massa- och pappersbruket. Under krigsåren 1939-1945 förändrades produktionsinriktningen till bla. äggemalage och kraftpapper. 1960/1961 producerade man som mest papper vid bruket - hela 157.100 ton tidningspapper, annars låg man kring 50.000 ton per år sedan 1950. 1968 flottades det sista virket till Matfors, detta för att undvika blötläggning av virket och därigenom få bättre kvalitet på massa och papper. Träsliperiet lades ned 1974 och ersattes av TMP och senare 1982 CTMP. Pappersbruket lades även det ned 1990, och detta blev då slutet på en lång tid av storskalig trävaruförädling i den lilla orten Matfors.

Referenser

Carlander, S. Marmen runt (från serien Resor i Medelpad). Skolkontoret. Sundsvall.

Carlgren, W. (1926). De norrländska skogsindustrierna intill 1800 - talets mitt (Norrländskt handbibliotek XI). Almqvist & Wiksell (i distribution). Uppsala och Stockholm.

Flodén, N - A. (1949). Sågverkspatronerna. J. Sunessons Bokhandel AB. Sundsvall.

Hjulström, F, Arpi, G och Lövgren, E. (1955). Sundsvallsdistriktet 1850 - 1950 (Geographica nr 26). Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. Uppsala.

Svaan, T. (1994). Matfors pappersbruk. Sundsvalls museum. Sundsvall.

Svensk, R. (1988). Inte bara skog... Industrins historia i Medelpad. Sundsvalls Tidnings årsbok 1988. Sundsvall.

Svenska Cellulosa AB. (1979). SCA 50 år. Studier kring ett storföretag och dess föregångare. Svenska Cellulosa AB. Sundsvall.

Wallestad, I. (1945). Matfors vattensåg (Från stad och bygd i medelpad 1945). Sundsvalls gille, Medelpads hembygdsförbund, Medelpads fornminnesförening. Sundsvall.

Wik, H. (1950). Norra Sveriges sågverksindustri. Från 1800 - talets mitt fram till 1937 (Geographica nr 21). Skrifter från Uppsala universitets geografiska institution. Stockholm.